

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

Zmiany struktury etnicznej na Białorusi w okresie okupacji niemieckiej (1941–1944)

Najtrudniejszy do obiektywnego opisanie zmian struktury etnicznej na pograniczu polsko-białoruskim jest okres okupacji niemieckiej. W tym czasie następowały znaczące przemieszczenia na wschód ludności wszystkich narodowości zamieszkujących ten obszar, eksterminacja Żydów oraz ogromne straty wśród mieszkańców powstałe w wyniku wojny prowadzonej przez dwa totalitarne systemy. Większość informacji na ten temat to oficjalne dane radzieckie, których rzetelności nie sposób zweryfikować. Podstawową trudność sprawia ustalenie liczby osób zamieszkujących BSRR w czerwcu 1941 r., a więc tuż przed agresją niemiecką na Związek Radziecki. Rozstrzeliwania i deportacje w latach poprzedzających wojnę uczyniły nieuchwytnym realnie istniejący stan rzeczy.

Według ustaleń niemieckich z końca 1941 r. na początku roku na terenie BSRR mieszkało 10 600 tys. osób, w tym: 7 880 tys. (74,3%) Białorusinów, 935 tys. (8,8%) Żydów, 925 tys. (8,7%) Polaków, 590 tys. (5,6%) Rosjan, 162,5 tys. (1,5%) Ukraińców, 90 tys. (0,9%) Litwinów, 6,5 tys. (0,06%) Niemców¹.

¹ Nacyjnalny Archiū Respubliki Biełaruś (dalej: NARB), f. 510, op. 1, d. 108, k. 45–46 (opracowanie Engelhardta *Bielorussija*, zawierające bardzo szczegółowe informacje o ludności Białorusi, sporządzone głównie z uwzględnieniem możliwości wykorzystania jej w systemie gospodarczym III Rzeszy. Engelhardt wykorzystał głównie istniejące materiały polskie

W chwili wybuchu wojny kolumny skazanych na zesłanie przemieszczały się na wschód. Nie wiadomo ilu ludzi w warunkach wojennych wywieziono poza terytorium Białorusi, ilu zdołało uwolnić się spod kurateli radzieckich organów bezpieczeństwa i powrócić do domów. W miesiącach poprzedzających wojnę zmobilizowano na tym obszarze do Armii Czerwonej prawie pięćset tysięcy mężczyzn. Od 29 czerwca do 15 lipca 1941 r. powołano dalsze 200 tys. osób². Ustalenie losów tych żołnierzy jest niemożliwe. Część zapewne dostała się do niewoli, część zdołała wycofać się na wschód wraz ze swoimi jednostkami, wielu pozostało także na Białorusi i powróciło do domów. Dotyczy to wszystkich narodowości zamieszkujących pogranicze polsko-białoruskie. Nie sposób także dokładnie określić ile osób i jakiej narodowości wywieziono latem 1941 r. w ramach ewakuacji obiektów przemysłowych wraz z załogami z obszaru wschodniej Białorusi. Dane radzieckie mówią o 1,5 miliona ludzi i 124 wielkich obiektach przemysłowych, lecz ich prawdziwości nie można w żaden sposób zweryfikować³.

System okupacyjny na Białorusi był jednym z najkrwawszych w okupowanej przez Niemców Europie. W trakcie przygotowań do wojny, na początku 1941 r., niemieckie kierownictwo polityczne i wojskowe opracowało szczegółowe plany działań sił wojskowych i policyjnych na zajmowanych obszarach ZSRR oraz gospodarczego wykorzystania miejscowych surowców, struktury przemysłowej i siły roboczej. Wiosną 1941 r. ze struktur SS wydzielono specjalne oddziały policyjne – Einsatzgruppe – z przeznaczeniem do pacyfikacji zajmowanych przez Wehrmacht obszarów oraz fizycznego niszczenia funkcjonariuszy radzieckiego aparatu władzy, komunistów i Żydów. W rozkazie z 13 maja 1941 r. podpisanym przez szefa naczelnego dowództwa sił zbrojnych III Rzeszy Wilhelma Keitla oficerów Wehrmachtu upoważniono do pacyfikacji i rozstrzeliwania ludności cywilnej na całym obszarze strefy przyfrontowej w przypadku podejrzenia o występowanie jakiegokolwiek zagrożenia z jej strony dla bezpieczeństwa niemieckiego wojska. Rozkaz Keitla znosił jednocześnie wszelką odpowiedzialność z żołnierzy Wehrmachtu za działania wymierzone przeciwko ludności cywilnej i zachęcał do bezlitosnego używania broni w stosunku do wrogo nastawionych mieszkańców zajmowanych obszarów. Działając na mocy tego rozkazu jedynie do połowy sierpnia

i radzieckie. Uwzględniając wszystkie okoliczności sporządzania spisów ustalili jako prawdopodobną przytoczoną wyżej strukturę narodowościową Białorusi).

² *Encyklopedia historia Białorusi*, t. 2, Minsk 1994, s. 428.

³ Tamże.

1941 r. żołnierze niemieccy zamordowali 13 788 cywilnych mieszkańców Białorusi⁴.

Kolejny rozkaz Keitla z 6 czerwca 1941 r. adresowany do oficerów sił zbrojnych Rzeszy, znany pod nazwą „rozkażu o komisarzach”, znosił obowiązek przestrzegania norm prawa międzynarodowego w stosunku do radzieckich jeńców wojennych. Zalecał rozstrzelanie bez sądu i żadnych rozmów wszystkich oficerów politycznych. Jeszcze przed wybuchem wojny zaplanowano fizyczną likwidację żołnierzy Armii Czerwonej, którzy trafić mieli do niemieckiej niewoli. Dlatego spośród 3,3 mln jeńców wojennych, którzy trafili do niewoli latem 1941 r., ponad połowa zmarła z głodu i wycieńczenia w obozach organizowanych najczęściej pod gołym niebem.

W obozach jenieckich zamykano nie tylko żołnierzy, lecz także przedstawiciele inteligencji sowieckiej oraz osoby wcześniej pełniące jakieś funkcje społeczne lub polityczne. W Mińsku oraz na terenie innych miast Białorusi wschodniej funkcjonariusze SS przy współdziałaniu Wehrmachtu tworzyli obozy jenieckie dla cywilów. Zamykano w nich pod pretekstem poszukiwania oficerów i komisarzy Armii Czerwonej mężczyzn w wieku poborowym. Każdego dnia mordowano kilkaset osób, wybierając ofiary głównie na podstawie ich wyglądu zewnętrznego. W lipcu 1941 r. w obozie w miejscowości Drozdy pod Mińskiem zamknięto za drutami 100 tys. czerwonoarmistów i 40 tys. cywilów⁵. Większość przetrzymywanych w Drozdach zmarła w ciągu kilku tygodni w wyniku głodu i chorób. Takich obozów, gdzie wraz z jeńcami wojennymi przetrzymywano cywilów, na Białorusi było ponad 260. Ustalenie nawet przybliżonej liczby ofiar, ani tym bardziej narodowości jest niemożliwe. Obozy dla ludności cywilnej tworzone także w latach późniejszych, najczęściej w strefie przyfrontowej. Przechowywano w nich szczególnie ludność z okolic koncentracji ugrupowań partyzanckich. Szanse przeżycia w tych obozach były niewielkie.

Latem 1941 r. Niemcy dokonali nowego podziału administracyjnego ziem wchodzących w skład BSRR. Zarządzeniem Hitlera z 22 lipca z dawnego obwodu białostockiego, północnej części brzeskiego i zachodniej baranowickiego został utworzony okręg białostocki i włączony do Prus Wschodnich. Niebawem do Okręgu Generalnego Litwy włączono północne rejony dawnego obwodu wilejskiego,

⁴ *Priestupnyje celi – priestupnyje sriedstwa. Dokumenty ob okupacyonnoj politiki faszystskoj Giermanii na territorii SSSR (1941–1944)*, Minsk 1968, s. 130–131.

⁵ A. Litwin, *Nacysckaja palityka hienacydu i Bielaruś: plany, wyraszennie, wyniki*, [w:] *Hienacyd u druhoj suswietnaj wajnie. Problemy dasledawannia (U pamiać achwiar Traścianca)*, Minsk 2003, s. 18.

a do Komisariatu Rzeszy Ukraina – południowe rejony obwodów homelskiego, poleskiego, pińskiego i brzeskiego z miastami Brześć, Pińsk, Mozyrz, Rzeczyca. Z pozostałych ziem BSRR Niemcy utworzyli Okręg Generalny Białoruś. Jednostka ta była włączona w skład Komisariatu Rzeszy Wschód z siedzibą w Rydze. Okręg Generalny Białoruś został podzielony tymczasowo na dwie strefy: zachodnią, gdzie ustanowiono zarząd cywilny i wschodnią, gdzie dalej obowiązywał zarząd wojskowy. W miarę postępów na froncie planowano poszerzenie zarządu cywilnego na wschód, jednak z powodu klęski wojsk niemieckich pod Moskwą stan ustanowiony jesienią 1941 r. przetrwał do końca okupacji. W Okręgu Generalnym Białoruś pod zarządem cywilnym Niemcy w końcu 1941 r. naliczyli 3 138 256 osób⁶. Ustalili także, że z tej masy 708 tys. kobiet i mężczyzn było w wieku nadającym się do pracy w Niemczech. Taka wielkość rozważana była jako rezerwa ludzka do wykorzystania w gospodarce niemieckiej. W marcu 1943 r. przeprowadzono ponowną rejestrację mieszkańców w Okręgu Generalnym i okazało się, że liczba ludności zmniejszyła się tym czasie o 225 788 osób⁷.

Na początku sierpnia 1941 r. na terenie całej okupowanej Białorusi został wprowadzony zarząd wojskowy. Większość terytorium republiki znalazła się na zapleczu działania grupy armii „Środek”, której sztab znajdował się w Baranowiczach. Jedynie południowe rejony wchodziły w skład obszarów zarządzanych przez dowództwo grupy armii „Południe”, kierującego także całą Ukrainą. Na terytorium Białorusi utworzono sieć komendantur polowych i podległych im zarządów wojskowych na szczeblu miast i rejonów. Na każdym szczeblu administracji wojskowej były tworzone specjalne oddziały policji – Einsatzgruppe oraz służby gospodarcze. Te ostatnie miały zajmować się aprowizacją wojska oraz mobilizacją miejscowej ludności do prac na rzecz infrastruktury wojennej.

Szybkie posuwanie się armii niemieckiej na wschód powodowało konieczność tworzenia nowych zarządów wojskowych, a w ślad za tym formacji policyjnych. Oddziały Einsatzgruppe już na terenie okupowanej Białorusi i Ukrainy nie nadążały z mordowaniem rzeczywistych i domniemych przeciwników hitleryzmu. Realizacja planów oczyszczenia zaplecza armii niemieckiej z pozostających tam funkcjonariuszy sowieckich i działaczy komunistycznych oraz jednoczesna eksterminacja ludności żydowskiej wymagała ogromnych rezerw ludzkich.

⁶ NARB, f. 510, op. 1, d. 64, k. 95.

⁷ NARB, f. 384, op. 1, d. 3a, k. 38–40; „Ostarbeiter”. *Weißrussische Zwangsarbeiter in Österreich. Dokumente und Materialien*, Graz – Minsk 2003, s. 15.

Stąd wynikała konieczność rozbudowy aparatu policyjnego i administracyjnego w oparciu o element miejscowy. Niemcy wykorzystali przede wszystkim stan nastrojów społecznych wywołany polityką radziecką w zachodnich obwodach w latach 1939–1941.

Wkroczenie wojsk niemieckich z nadzieją było przyjmowane przez Polaków, lecz także bez większego przygnębienia wśród Białorusinów zamieszkujących w obwodach zachodnich BSR. Raport Departamentu Spraw Wewnętrznych Delegatury Rządu na Kraj o sytuacji na Białostocczyźnie i Grodzieńszczyźnie w drugiej połowie 1941 r. ten stan nastrojów charakteryzował dość jednoznacznie. „Ogólny nastrój ówczesny wśród ludności polskiej to radość z powodu uwolnienia się spod terroru bolszewickiego i połączenia z resztą kraju” – pisano w raporcie⁸. Raporty Delegatury Rządu na Kraj i Związku Walki Zbrojnej donosiły o pogromach ludności żydowskiej organizowanych w różnych miastach na terenie Białostocczyzny, Grodzieńszczyzny i Nowogródzczyzny oraz licznych przypadkach denuncjowania Białorusinów przez ludzi z nowo powstałej administracji i policji pomocniczej. Często w wyniku donosów Niemcy rozstrzelali jako komunistów organizatorów białoruskiego życia kulturalnego lub oświatowego sprzed 1939 r. Ginęli jednak przede wszystkim ci, którzy w jakiś sposób okazali akceptację dla władzy sowieckiej w latach 1939–1941.

Tego typu sytuacja nie zaistniała na terenie Białorusi wschodniej, gdzie nie było administracji i policji polskiej, a białoruska elita narodowa została wymordowana na kilka lat przed wybuchem wojny. Nie oznacza to, że brak napięć narodowych wpłynął na ograniczenie liczby ofiar wśród miejscowej ludności cywilnej. Na wschodzie wkraczające oddziały Einsatzgruppe niemal z marszu przystąpiły do eksterminacji inteligencji żydowskiej. Zawód nauczyciela, urzędnika, prawnika w przypadku tej grupy narodowościowej stanowił wystarczający powód do rozstrzelania. Podobnie jak w całej okupowanej przez Niemcy Europie także na Białorusi sytuacja Żydów była najgorsza. Wprawdzie ze względu na plany wykorzystania rzemieślników żydowskich w gospodarce niemieckiej na Białorusi eksterminacja na tym obszarze uległa znacznemu opóźnieniu, lecz los większości tego narodu był przesądzony. Po wymordowaniu inteligencji, pozostałych Żydów planowano przez jakiś czas zatrudnić w różnych działach produkcji w postaci darmowej siły roboczej. Dlatego w Komisariacie Rzeszy Wschód Białoruś była jedynym okręgiem generalnym gdzie

⁸ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), zespół Delegatury Rządu na Kraj, sygn. 202/II-6, k. 120–121.

na początku 1942 r. żyło 75% Żydów spośród tych, którzy nie zdążyli ewakuować się w czerwcu 1941 r. W Estonii, Litwie i Łotwie ich eksterminacja w tym czasie dobiegała końca. Inną przyczyną spowolnienia ludobójstwa ludności żydowskiej był brak wyraźnych nastrojów antysemickich na tym obszarze. Żydzi, którzy uciekli z gett do lasów, tworzyli własne grupy zbrojne, funkcjonujące, tak jak inne oddziały partyzanckie, w oparciu o środki dostarczane przez miejscową ludność białoruską. Gorsza była sytuacja Żydów na terenach znajdujących się pod zarządem wojskowym. Tam hitlerowcy utożsamiali ich z bolszewizmem. Na Białorusi wschodniej sprawy ludności żydowskiej znalazły się w wyłącznej kompetencji dowódcy SS i policji Ericha von dem Bacha. W 1942 r. przy udziale policji litewskiej i łotewskiej dokonano tam likwidacji większości gett. Ocaleni tylko ci Żydzi, którzy znaleźli się na obszarach kontrolowanych przez partyzantów radzieckich.

Ustalenie dokładnej liczby zamordowanych Żydów białoruskich jest jednak niemożliwe. Do końca 1941 r. Niemcy rozstrzelali około 60 tys. Żydów⁹. W kwestii określenia liczby ofiar Żydów przebywających na terenie BSRR w czerwcu 1941 r. gubią się nawet najbardziej dociekliwi badacze problemu. W literaturze podawane są liczby od 245 do 990 tys.¹⁰ zamordowanych. Z całą pewnością można stwierdzić jedynie, że w chwili rozpoczęcia wojny na terenie BSRR było nieco ponad 835 tys. osób narodowości żydowskiej¹¹. Szacowanie liczby ofiar Żydów białoruskich nie może wykraczać poza tę liczbę. Część Żydów ewakuowała się na wschód latem 1941 r. Historyk izraelski Leonid Smiłowicki wyraził pogląd, że w głąb Rosji wyjechało

⁹ A. Litwin, *Nacyskaja palityka hienacydu...*, s. 20.

¹⁰ Angielski historyk M. Gilbert (*Atlas of the Holocaust*, London 1982, s. 244) pisał o zamordowanych na Białorusi 245 tys. Żydów. Badacze z Białorusi podawali znacznie większe liczby. R. Czernogłazowa (*Tragiedyja jewriejew Bielorusii w gody Wielikoj Otieczestwiennoj Wojny 1941–1944. Sbornik matieriałow i dokumentow*, Minsk 1997, s. 127–137) ustaliła liczbę ofiar narodowości żydowskiej na 376 851 osób. W. Lewin i D. Melcer (*Czornaja kniha s krasnymi stranicami. Tragiedyja i gieroizm jewriejew Bielorusii*, Baltimor 1996, s. 90–94) określili liczbę zabitych na 700 390 osób. Żydowski historyk z Mińska E. Joffe (*Stranicy istorii jewriejew Bielorusi: Kratkij nauczno-popularnyj oczerk*, Minsk 1996, s. 162; *Kolkiż jaŭrejaŭ zahinula na bielaruskaj ziarni ũ 1941–1945 hh.*, „Bielaruski historyczny czasopis”, 1997, nr 4, s. 49–52) szacuje straty na od 946 do 990 tys.

¹¹ Wielkość tę ustaliłem w wyniku dodania liczby ludności żydowskiej zamieszkującej przed wojną na terenie województw północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (350 tys.), w BSRR (375 tys.) oraz liczby uchodźców żydowskich z Generalnej Guberni (110 tys.).

nie więcej niż 150 tys. Żydów¹². Gdyby przyjąć tę liczbę za zbliżoną do rzeczywistości, to na terenie okupowanej Białorusi przebywałoby około 685 tys. osób tej narodowości. W żaden sposób nie można jednak zweryfikować prawdziwości tych liczb.

Według najnowszych badań historyków białoruskich, opartych na niemieckich i radzieckich materiałach archiwalnych, w obozach koncentracyjnych, gettach i innych miejscach masowej eksterminacji zginęło na Białorusi 423 750 Żydów¹³. W obwodach zachodnich, gdzie w wyniku szybkiego natarcia wojsk niemieckich ewakuacja była niemożliwa, liczba ofiar była znacznie większa niż na wschodzie republiki. Zginęło tam 244 004 osób narodowości żydowskiej. Ze wschodnich obwodów ponad połowa Żydów zdołała się ewakuować, dlatego liczba ofiar relatywnie była tam znacznie mniejsza – 179 746 osób¹⁴. Najwięcej Żydów, ponad 200 tys., zginęło w obozie koncentracyjnym w Trościańcu koło Mińska¹⁵. W liczbie tej mieści się 20 tys. Żydów przywiezionych do obozu z całej Europy¹⁶.

Trudno określić jakie były ostateczne cele polityki niemieckiej wobec ludności białoruskiej. Jedyne znane dokumenty na ten temat to „Plan generalny «Wschód»” opracowany przez naczelnika oddziału kolonizacji Głównego Zarządu Politycznego Ministerstwa do Spraw Okupowanych Terytoriów Wschodnich Erharda Wetzela z 27 kwietnia 1942 r.¹⁷ Projekt Wetzela rozpatrywany był w kręgach kierowniczych III Rzeszy jako podstawa polityki narodowościowej na wschodzie Europy po zwycięskim zakończeniu wojny ze Związkiem Radzieckim. W przypadku Białorusinów zakładał on wysiedlenie 75% ludności do zachodniej Syberii lub północnego Kaukazu. Około 25% Białorusinów, zwłaszcza posiadających wyraźne cechy nordyckie, Wetzela proponował przesiedlić do Rzeszy w charakterze siły roboczej w przemyśle, rolnictwie, rzemiośle. Mieliby oni być traktowani jak obywatele Niemiec. Brak wyraźnej świadomości narodowej – według projektodawcy – winien sprzyjać ich szybkiej asymilacji. Na terenie Białorusi planowano osiedlić w przyszłości kilka milionów Niem-

¹² L. Smitowickij, *Katastrofa jęwiej w Bielorusii 1941–1944*, Tel-Awiv 2000, s. 29.

¹³ *Niamiecka-faszyscki hienacyd u Bielarusi*, Minsk 1995, s. 282.

¹⁴ Tamże, s. 284

¹⁵ E. Joffe, *Bieloruskije i inostrannyje jęwiei w trostienieckom lagierie smierti*, [w:] *Hienacyd u druhoj suswietnaj wajnie...*, s. 28.

¹⁶ S. J. Nowikaŭ, *Traścianiecki lahier jak abjekt suczasnaj niamieckaj historyjahrafiu*, [w:] *Hienacyd u druhoj suswietnaj wajnie...*, s. 66.

¹⁷ *Biuletyn Główniej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich*, t. V, Warszawa 1949, s. 209–242.

ców oraz osób zasymilowanych w kulturze niemieckiej. Uczeni niemieccy przeprowadzili zresztą szereg badań antropologicznych wśród jeńców radzieckich i doszli do wniosku, że żołnierze Białorusini mają wiele cech charakterystycznych dla rasy nordyckiej i ludów skandynawskich¹⁸. Uznano zatem, że część Białorusinów można włączyć do narodu niemieckiego bez obawy naruszenia czystości rasy. Zmiany te miały nastąpić w ciągu 30 lat po zakończeniu wojny.

Akcje pacyfikacyjne na Białorusi, które prowadzono na podstawie rozkazu Himmlera, zakładały oczyszczenie wydzielonych obszarów z partyzantów, Żydów oraz ludności podejrzanej o udzielanie pomocy ruchowi oporu. Brutalność, z jaką realizowano akcje oczyszczające pozwala przypuszczać, że jednym z celów było także zmniejszenie tej części populacji miejscowej ludności, która nie nadawała się do wykorzystania w charakterze siły roboczej w gospodarce Rzeszy. Operacje przygotowywano kilka tygodni przed jej wykonaniem. Akcji, którą miał być objęty dany obszar, nadawano kryptonim, wyznaczano zadania poszczególnym formacjom biorącym udział w jej realizacji. W sztabach SS i policji oraz Wehrmachtu z zimną krwią planowano zagładę poszczególnych wiosek i ich mieszkańców. W ramach zbiorowej odpowiedzialności zapadały wyroki śmierci dla setek tysięcy ludzi. Podczas pacyfikacji w okręgu słonimskim w grudniu 1942 r. zamordowano ponad 6 tys. mieszkańców wsi, w okręgu słuckim w marcu 1943 r. rozstrzelano 13 tys. osób, w okolicy Borysowa w czerwcu 1943 r. zginęło 13 tys. cywilów z okolicznych wsi. Do końca okupacji przeprowadzono ponad 60 wielkich zorganizowanych akcji pacyfikacyjnych, w trakcie których spalono 627 wsi, a ich mieszkańców wymordowano. W akcjach tych brało udział kilka tysięcy policjantów ukraińskich, litewskich, łotewskich, batalion policji polskiej oraz Rosyjska Wyzwoleńcza Armia Narodowa dowodzona przez Bronisława Kamińskiego. Ustalenie liczby ofiar także w tym przypadku okazuje się niemożliwe. Bogata naukowa literatura radziecka poświęcona okupacji na Białorusi nie daje informacji pozwalających nawet na jakiegokolwiek spekulacje.

Oprócz wielkich, przygotowywanych operacji, obejmujących cały rejon, do wykonania których koncentrowano znaczne siły, przeprowadzono także ponad 80 ekspedycji karnych lokalnymi siłami. Ich rozmiary i charakter zależne były od woli rejonowego dowódcy SS i policji. Niekiedy ograniczały się one do wymordowania ludności tylko jednej wsi lub nawet rozstrzelania części, losowo wyznaczonych, jej mieszkańców. Z reguły wszystkim akcjom pacyfikacyjnym towarzy-

¹⁸ NARB, f. 510, op. 1, d. 108, k. 128–176 (opr. Engelhardta).

szyły rekwizycje mienia należącego do mordowanych ludzi. Znaczący problem, białoruski historyk Aleksy Litwin szacował, że w wyniku zorganizowanych akcji pacyfikacyjnych, uśmiercania w obozach koncentracyjnych i podczas likwidacji gett zabito 1 547 tys. mieszkańców Białorusi – Białorusinów, Żydów, Rosjan, Polaków¹⁹.

Okupacja niemiecka na Białorusi to także front wojny domowej. Po stronie radzieckiej walczyło kilkaset tysięcy Białorusinów, Żydów i Rosjan. Niewiele mniej Białorusinów zaangażowanych było po stronie niemieckiej w nadziei na utworzenie własnego państwa. Byli to nie tylko policjanci i żołnierze Białoruskiej Obrony Krajowej, lecz także urzędnicy administracji cywilnej, nauczyciele, dziennikarze, organizatorzy życia kulturalnego. Według źródeł radzieckich partyzanci wyeliminowali 60 tys. policjantów i żołnierzy pozostających na służbie Rzeszy²⁰. Nieznana jest liczba zabitych cywili zaangażowanych po stronie niemieckiej. Ofiary powstałe w wyniku działalności zbrojnych formacji proniemieckich mieszczą się zapewne w przytoczonej wyżej ogólnej liczbie ofiar faszyzmu na Białorusi.

Okropne straty demograficzne na pograniczu polsko-białoruskim spowodowały wywózki młodzieży na roboty przymusowe do Rzeszy. Początkowo koncentrowano się na pozyskiwaniu ochotników. Od końca 1941 r. prowadzono na szeroko zakrojoną skalę akcję propagandową adresowaną do osób urodzonych w latach 1920–1922. W kronikach filmowych, prasie pokazywano wygodny żywot robotników z całej Europy pracujących w Niemczech. Otrzymywać oni mieli wysokie płace i liczne przywileje w miejscach zamieszkania. Rodzinom wyjeżdżających gwarantowano pomoc finansową i paczki żywnościowe. Dobrowolnie w latach 1942–1943 wyjechało zaledwie 13 tys. Białorusinów²¹. Było to znacznie mniej niż oczekiwano w Niemczech. W związku z tym okupanci zdecydowali się na zastosowanie przymusowych metod pozyskiwania siły roboczej.

Najwięcej ludzi wywieziono z rejonów objętych akcjami pacyfikacyjnymi. Wśród mieszkańców wsi skazanych na likwidację przeprowadzano selekcję. Młodych i zdrowych, jako niewolników, kierowano do pracy w Niemczech. W ten sposób ludzie ci zyskiwali szansę na przeżycie. Dotyczyło to od 10 do 20 procent ludności objętej akcjami

¹⁹ A. Litwin, *Nacyskaja palityka hienacydu...*, s. 28.

²⁰ A. Litwin, *K woprosu o polityczeskich riepriessijach na Bielarusi*, [w:] *Politycznyja represii na Bielarusi ũ XX stahoddzi*, Minsk 1998, s. 92.

²¹ G. D. Kniatko, W. I. Adamusko, N. A. Bondarenko, W. D. Sielemieniew, *Bielorusskije ostarbajtiery. Istoriko-analiticzeskoje issledowanije*, wyd. Nacyjanalny Archiŭ Respubliki Bielaruś, Minsk 2001, s. 41.

„oczyszczającymi”²². W wyniku przeprowadzonych akcji pacyfikacyjnych z obszaru całej Białorusi, z wyłączeniem okręgu białostockiego, wywieziono ponad 50 tys. ludzi. Było to znacznie mniej niż planowano w sztabach Rzeszy. Przewidywano bowiem dostarczenie gospodarce niemieckiej w 1942 r. 100 tys. robotników z Okręgu Generalnego Białoruś, dostarczono zaś 32 tys. W 1943 r. planowano i dostarczono odpowiednio 130 i 52 tys., zaś w 1944 r. 50 i 32 tys. Razem z części Okręgu Generalnego Białoruś pozostającego pod zarządem cywilnym wywieziono 116 tys. młodych ludzi, zaś z części znajdującej się pod zarządem wojskowym około 146 tys.²³ Razem stanowiłoby to 262 tys. osób. Ustalenie dokładnej liczby wywiezionych dla całego obszaru Białorusi jest niemożliwe. Pozostaje, bowiem, nieznaną liczbą wywiezionych z rejonów włączonych do Komisariatu Rzeszy Ukraina, Okręgu Generalnego Litwa i Obwodu Białostockiego.

Inną formą pozyskiwania siły roboczej była rekrutacja ochotników poprzez Związek Młodzieży Białoruskiej. Organizowano atrakcyjne obozy dla młodych ludzi, które miały sprawić na nich wrażenie przedsmaku wielkiej przygody czekającej w Niemczech. Tą drogą pozyskano dla gospodarki niemieckiej około 10 tys. młodych ludzi w wieku od 14 do 20 lat²⁴. W lutym 1944 r. Niemcy ogłosili pobór młodych mężczyzn do wojskowej formacji Białoruskiej Obrony Krajowej. Powołani do wojska mieli być zwolnieni z obowiązku pracy na terenie Niemiec. Do BOK zgłosiło się 25 tys. młodych mężczyzn²⁵. Według historiografii radzieckiej w okresie okupacji przesiedlono z Białorusi do Niemiec 378 tys. osób²⁶. Dotyczyło to zarówno Białorusinów, jak i Polaków. Ponad 260 tys. nigdy nie powróciło do swoich miejscowości, w tym 196 tys. zginęło w wyniku wycieńczającej pracy, alianckich bombardowań, działań wojennych na terenie Rzeszy w 1945 r. oraz innych zdarzeń losowych²⁷. Tych liczb nie sposób jednak ostatecznie zweryfikować. Na podstawie dokumentów ustalono jedynie liczbę wywiezionych z Okręgu Generalnego Białoruś znajdującego się pod zarządem cywilnym i wojskowym – 262 tys. Prawdopodobnie 116 tys.

²² A. Litwin, *Nacyskaja palityka hienacydu...*, s. 26.

²³ *Bielorusskije ostarbajtery...*, s. 108; „Ostarbeiter”. *Weiβrussische Zwangsarbeiter...*, s. 25.

²⁴ NARB, f. 370, op. 1, d. 7, k. 280; *Bielorusskije ostarbajtery...*, s. 81; „Ostarbeiter”. *Weiβrussische Zwangsarbeiter...*, s. 19.

²⁵ *Bielorusskije ostarbajtery...*, s. 78, 103.

²⁶ A. Litwin, *K woprosu o politiczeskich riepriessijach na Bielarusi...*, s. 93.

²⁷ A. Litwin, *Nacyskaja palityka hienacydu...*, s. 27; A. B. Bohdanowicz, *Faszystyskij etnocyd na Bielarusi w gody Wielikoj Otieczestwiennoj Wojny*, [w:] *Hienacyd u druhoj suswietnaj wajnie...*, s. 98.

osób zostało wywiezionych z obszarów BSRR, które nie zostały włączone do Okręgu Generalnego Białoruś.

Na roboty do Niemiec wywożono zarówno Białorusinów, jak i Polaków. Organizacje reprezentujące obie społeczności zainteresowane były, aby dostarczanie kontyngentów siły roboczej do Rzeszy odbywało się kosztem konkurencyjnej grupy etnicznej. Przewodniczący Białoruskiej Samopomocy Ludowej (BSL) Iwan Jermaczenka wydał instrukcję skierowaną do rejonowych kierowników organizacji, aby przy sporządzaniu spisów osób na roboty do Niemiec w pierwszej kolejności umieszczać tych Białorusinów, którzy mieli skłonności do określania siebie Polakami i nie brali udziału w białoruskim życiu narodowym²⁸. Podobne tendencje przetrwania okupacji, minimalizując własne straty także kosztem ludności białoruskiej, występowały wśród legalnych i nielegalnych organizacji polskich²⁹.

W lipcu 1944 r. na zachód wraz z armią niemiecką wycofało się około 80 tys. członków Związku Młodzieży Białoruskiej, policjantów, żołnierzy Białoruskiej Obrony Krajowej, aktywistów różnych organizacji białoruskich działających za przyzwoleniem Niemców³⁰. Część z tych osób została później przekazana przez Amerykanów i Brytyjczyków władzom sowieckim.

W drugiej połowie 1944 r. po opanowaniu całego obszaru pogranicza polsko-białoruskiego przez Armię Czerwoną pojawił się problem poboru rekrutów. W przypadku Polaków walczących w szeregach Armii Krajowej lub współpracujących z tą organizacją obowiązywała przysięga wojskowa wykluczająca możliwość służby w wojsku sowieckim. Większość Polaków zamieszkujących w zachodnich obwodach Białorusi uważała siebie za obywateli państwa polskiego, co w naturalny sposób zwalniało z obowiązku wojskowego na rzecz ZSRR. Okoliczność ta nigdy nie była brana pod uwagę przez władze sowieckie, które stały na stanowisku, że sprawa przynależności państwowej tych ziem została rozstrzygnięta jesienią 1939 r. Dlatego na zasadzie normalnego poboru rekruta do Armii Czerwonej wcielono pod przymusem kilka tysięcy Polaków³¹.

Jedyną drogę do uniknięcia służby wojskowej w Armii Czerwonej stwarzała mobilizacja do Ludowego Wojska Polskiego (LWP). Władze Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) plano-

²⁸ „Ostarbeiter”. *Weißrussische Zwangsarbeiter...*, s. 13.

²⁹ W. Jarmolowicz, *Na życiowych chwałach*, [w:] *Los adnaho pakalennia. Uspaminy*, Białystok 1996, s. 187–190.

³⁰ A. Litwin, *K woprosu o polityczeskich riepriessijach...*, s. 93.

³¹ A. S. Sieniawskij, *Polaki w Krasnoj Armii w 1944 g.: socjalno-psichologiczieskie problemy*, [w:] *Hienacyd u druhoj suswietnaj wajnie...*, s. 140–153.

wały utworzenie armii liczącej 390 tys. żołnierzy. W wyniku ogłoszenia latem i jesienią 1944 r. dwóch akcji poboru do wojska polskiego, z obszarów położonych na wschód od Wisły zmobilizowano 121 769 rekrutów³². Były to siły daleko niewystarczające wobec oczekiwań radzieckiego sojusznika. Dlatego władze sowieckie zdecydowały się na dopuszczenie własnych obywateli narodowości polskiej do służby w Ludowym Wojsku Polskim. W wyniku mobilizacji przeprowadzonej przez radzieckie komendantury na ziemiach położonych na wschód od linii Curzona na potrzeby tworzącego się wojska polskiego przekazano 41 072 mężczyzn urodzonych w latach 1900–1907, z tego 20 308 pochodziło z Białorusi, pozostali z Ukrainy³³. LWP zostało wkrótce wzmocnione 31 103 żołnierzami narodowości białoruskiej, których zmobilizowano z zamiarem wcielenia do Armii Czerwonej³⁴.

Od sierpnia do grudnia 1944 r. wezwanie do służby wojskowej na Białorusi otrzymało 627 755 osób urodzonych w latach 1900–1927, z tej liczby zwolniono jedynie 27 202 jako niezdolnych ze względu na stan zdrowia³⁵. Był to ogromny wysiłek mobilizacyjny kraju pozostającego trzy lata pod niemiecką okupacją. Można przypuszczać, że wszystkie grupy narodowe pozostające na terenie republiki w jednakowym stopniu ponosiły ciężar prowadzenia wojny. Polaków wcielano do armii reprezentującej kraj, którego nie czuli się obywatelami. Przytłaczająca większość Białorusinów akceptowała stan stworzony po 1944 r. Zmobilizowani do Armii Czerwonej walczyli z poczuciem wykonywania obowiązku wobec sowieckiej ojczyzny.

Змест

Надта складана вызначыць этнічныя змены на польска-беларускім памежжы ў час нямецкай акупацыі. Калі пачалася вайна, працягваўся вываз савецкімі ўладамі насяляючага гэтую тэрыторыю грамадства. У прынцыпе невядома колькі жыхароў знаходзілася на гэтай тэрыторыі ў першым перыядзе нямецкай акупацыі. Некалькі соцень тысяч чалавек былі прызваны ў Чырвоную Армію, значная частка якіх трапіла ў нямецкі палон і загінула ў лагерах для ваеннапалонных. Датычыла гэта ўсіх этнічных груп, насяляючых гэтыя землі. У час нямецкай акупацыі найбольш пацярпела яўрэйскае насельніцтва. Загінула тады каля 62% яўрэяў, якія ў 1941 г. прабывалі на тэрыторыі БССР. У выніку пацыфікацыі і вывазу на прымусовыя работы ў Нямеччыну загінула больш за 600 тысяч жыхароў Беларусі розных нацыянальнасцей. Цяжка вызначыць лік ахвяр змаганняў розных мілітарных фарміраванняў,

³² J. Gribowski, *Bielarusy w Narodnom wojskie polskom w 1944–1945 gg. Socyalno-psichologiczeskije problemy*, [w:] *Hienacyd u druhoj susvietnaj wajnie...*, s. 159.

³³ Тамże, s. 161.

³⁴ Тамże, s. 162.

³⁵ Тамże, s. 157.

якія прадстаўлялі канкурэнтныя сабе нацыянальныя, дзяржаўныя або палітычныя плыні. Мабілізацыя ў Чырвоную Армію ў 1944 г. забрала з тэрыторыі рэспублікі каля 600 тысяч чалавек. Невядомым застаецца лік салдат гэтага прызыву, якім удалося вярнуцца з фронту.